IV.
Urmarea desvoltarii Bisericii reformate a Romanilor de peste munti

Inca din anul 1565 se afla la Brasov un “propovaduitoriu” ca acela din Lugoj, care avea grija intoarcerii Romanilor de la “ratacirile” lor. Peste un an, in Decembre 1566, era “episcop si superintendent al bisericilor romanesti”, episcop calvinesc, numit si ocrotit de Carmuire, Gheorghie din Singiordzul Bistritei, fostul episcop ortodox de Vad, care va fi stat chiar in acest mare sat locuit de Romani. El se plansese “Craiului” ca multi preoti nu-i dau ascultare, nevenind la soboarele anuale, pe care le cerea doctrina cea noua si, mai ales, - ceia ce era cu deosebire dureros pentru el -, nu-i dau obisnuita dajde pe care din vechiu “popii” romanesti o raspundeau pentru Vladica. Dieta ardeleneasca adunata la Sibiiu hotarara ca invatatura cea buna sa fie introdusa si cu sila in bisericile romanesti, ca aceia ce nu se invoisera cu dansa sa vie la Vladica Gheorghie pentru a fi lamuriti de catre invatatura si intelepciunea lui, amenintand pe cei cari n’ar voi sa stie de superintendent, ca-i va scoate din rosturile lor duhovnicesti.. La 2 Octombre 1567, Gheorghie, inca tot asa de putin multamit, capata scrisori de porunca ale lui Ioan Sigismund catre preotii romani din stapanirile sale. El izbuti data aceasta, si un sobor tinut de dansul la Tius, langa Alba-Iulia, stranse laolalta destul de multi preoti ingroziti, cari primira a sluji romaneste si iscalira o hotarare redactata in limba poporului. Eparhia fu impartita in protopopìi romanesti care corespundeau impartirilor politice ale terii: domeniilor orasenesti si varmeghiilor; printr’o masura luata in dieta de la 1569, se prevazu si venitul pe cere orice familie “crestina” trebuie sa-l dea “pastorului”: o ferdela da grau pentru hrana parintelui. Cu aceasta bucurie in suflet se stanse cel d’intaiu “episcop al Romanilor din Ardeal”.

Ii urma, in cursul anului 1569, “piscupul” romanesc Pavel din Turdas, nu departe de Orastie, pe care Carmurea-l recomanda tuturora, la 8 Februar; il gasim in anul urmator in satul Lancram, langa Sas-Sebes, unde capata, la 1570, casa fostului Vladica Sava, pe care o parasi insa in mainile Sasilor din Sebes, la 1574. Cum se vede acesti episcopi-superintendenti n’aveau o resedinta statornica, aceiasi pentru un sir intreg, ci sarcina de a strange soboarele se dadea pe rand aceluia dintre “pastorii” de sate cere avea mai multa invatatura si dovedia o mai sigura credinta fata de legea curata.

La 16 Octombre din anul numirii sale, Pavel Tordásy sau Turdaseanul, care-si zice “episcop pentru *limba* romaneasca”, isi tine si el, la Aiud, soborul. In aceasta s’a discutat, indrumandu-se astfel tot mai mult Biserica romaneasca spre calvinismul deplin, chestia liturghiei. Se hotara ca din liturghie sa se pastreze numai ce e “dupa cuvantul lui Dumnezeu” si priveste “numele, cinstirea si lauda lui Dumnezeu”.

Rugaciunile catre “raposatii sfinti sau alti morti” se desfiinteaza. Preotii cari nu sant in stare a lamuri, macar odata pe saptamana, inaintea credinciosilor credinta crestineasca, vor fi inlaturati, ca si preotii “sarbi” cari nu pot sluji romaneste. Poporenii cari nu vor veni la biserica sa primeasca invatatura nu vor avea parte de cuminecatura in

ceasul mortii. Preotii vrednici in chemarea lor duhovniceasca se pot insura a doua oara dupa moartea celei d'intaiu sotii. Carmuirea va pedepsi pe cei care nu se vor tine de aceste hotarari.

La 9 Decembre 1570, "popa Pavel din Turdas, episcopul romanesc", chema preotimea sa la un al treilea sinod de unire cu calvinismul, in Cluj. Data aceasta, era sa se combata propaganda unor "prooroci falsi" si sa se arate cele ce trebuie crezute si facute cu privire la cuminecatura. Preotii, care erau indatoriti sa vie neaparat supt pedeapsa de confiscare a vitelor, de izgonire si de inchisoare, vor trebui sa aduca si bani pentru doua carti noua: una, *Liturghia*, pe pret de 32 dinari, - o carte pierduta, caci nu e vorba de o editie deosebita a *Molitvenicului* -, iar cealalta, *Psaltirea* din 1568, care – daca a existat vre-odata -, nu s'a gasit, ori cea din 1570, pentru care se cerea un florin.

Psaltirea lui Coresi, poate cea d'intaiu Psaltire tiparita in romaneste, a fost pusa in lucru la 6 Februar din acest an 1570 si s'a mantuit cu o rapeziciune neobisnuita pana atunci, - dupa cat se pare dupa staruinta episcopului celui nou, - la 27 Maiu. E reproducerea unui vechiu manuscript husit, pe care Coresi nu l-a inteles totdeauna, necum sa-si ingaduie a-l schimba. Tiparitura, cu slove mari si randuri putine, se infatiseaza destul de frumos. Acum nu se mai pomeneste la sfarsit niciun nume de sprijinitor, sas ori ungur, ceia ce arata ca Psaltirea din Brasov era o publicatie oficiala a noii Biserici romanesti oranduite de Carmuire.

Calvinului Ioan-Sigismund, care, dupa o viata subreda, se stinse incet, tanar inca, ii urma in stapanirea Ardealului un om real si practic, intelegator al imprejurarilor, Stefan Báthory. Cu toate ca dieta din Novembre 1571 hotaria ca "epicopii si popii romanesti sa se tie de datoria ce a fost supt principele raposat", noua Biserica "de limba romaneasca" a calvinilor nu mai afla un sprijinitor in Stefan, acest om socotit, care intelegea ca Ardealul trebuia sa aiba alte griji decat aceia a "reformarii" legii "Valahilor". El nu asteapta, pentru ingaduirea legii vechi a acestora, moartea lui "popa Pavel piscupul". – Pavel Tordasi se afla in adevar, inca la 7 August 1574 in Sas-Sebes, unde iscalia renuntarea sa la stapanirea casei din Lancram, iscalind "Turdasi Palu popu, episcopu' Rumaniloru", si el se stanse numai prin 1577, - caci, la 21 April din acest an, dieta din Turda ingaduia Romanilor cari "au parasit legea greceasca si asculta cuvantul lui Dumnezeu", sa-si aleaga alt "superintendent" in locul acelui "care a murit".

La aceasta data, inca de mult Craiul daduse Romanilor din Tinutul sau un Vladica asa cum il voiau ei, dupa datina cea batrana. La 5 Octombre 1571 era intarit astfel, dar fara vre-o hirotonisire in Tara-Romaneasca sau in Moldova, "calugarul Eftimie", deosebit, spune actul principelui celui nou, "prin invatatura, stiinta, purtari cinstite si viata cuvioasa". E adevarat ca tot acolo se vorbeste si de "predicarea adevarului evanghelic", de "bisericile romanesti", de "cuvantul lui Dumnezeu curat si potrivit cu adevarul", - terminologie calvineasca, - dar episcopatul lui Pavel nu e pomenit in acest document, si Eftimie e, de buna sama, acelasi care fusese egumen la Neamt si scrisese acolo povestea catorva ani din Domnia lui Alexandru-Voda Lapusneanu. Numai dupa ce avu hartie de la "Craiu", Eftimie merse la Peć, unde-l sfinti Patriarhul Macarie; la 3 August 1572 Stefan Báthory facea cunoscut si acest lucru tuturor carmuitorilor din tara sa.

In Eftimie, episcop de Roman, care se intampina dupa Gheorghie cel ars, din patima de avutie, din porunca lui Ioan-Voda cel Cumplit, s'ar putea vedea, nu Eftimie

care se afla in Scaunul Radautilor si la 1561, ci acestalalt, carturarul, scriitorul de cronici, a carui episcopie peste munti ar fi fost intrerupta prin aceasta chemare inapoi in Moldova sa. In adevar, socotelile Brasovului insemna la 27 Februar 1574 sosirea acolo a “Vladicai”, cu un sol moldovenesc, pentru ca sa cateriseasca un Vladica in Moldova: Ioan-Voda n’avea la indemana pe Isaia de Radauti, plecat in solie, nici pe Mitropolitul Teofan, fugit de raul lui, iar cu Tara-Romaneasca statea in legaturi rele: de aceia chema el pe episcopul romanesc din Ardeal.

Si aceasta dovedeste ca Eftimie nu era calvin, ci, cu toata forma numirii sale, se pastra in vechea traditie ortodoxa. Dupa caderea lui Ioan-Voda se pute pre bine ca Eftimie sa se fi intors inapoi in diecesa lui ardeleana, pe care nici n’o va fi parasit in chip canonic. In Septembre 1572 inva loctiitorul si viitorul urmas al lui Stefan Báthory, ales ca rege in Polonia si plecat intr’acolo, fratele sau Cristofor, intaria pe “popa Eftimie, episcopul Romanilor din toata tara Ardealului”, hotarand in acelasi timp ca dregatorii sai din partea de Miazazi sa nu mai invoiasca despartenii in schimb pentru plata de sese zloti. La 6 Iunie 1574 insa Cancelaria lui Stefan Báthory libera diploma pentru numirea unui nou Vladica in locul lui Eftimie, “plecat de buna voie” *(spontaneum discessum)*, - stim noi acuma cand si unde si pentru ce scop-, a lui “popa Cristofor”, si el un om invatat, de buna sama ucenic al lui Eftimie. Data aceasta, se spune lamurit ca episcopul va avea in sama lui pe preotii ramasi in credinta cea veche, pe “preotii romani din Ardeal cari marturisesc legea romana (*romanam;* ceteste: romaneasca) sau greceasca, deci nu si legea cea noua, “crestineasca”, evanghelica.

La 1573, toamna, Eftimie venise la Brasov, si indata se infatiseaza acolo, - cu teascurile si slovele si cei patru, apoi cinci, ucenici ai sai, - diaconul Coresi, gata sa se apuce iarasi de tiparituri. Dar, in acest an si cei urmatori, pana la 1577, Coresi nu da decat carti slavone, care poarta pe ele stema munteana si pomenesc numele lui Alexandru-Voda si al tanarului Voevod Mihnea. De la 1577 inainte, el nu se mai tine nici de acest sprijin, ci tipareste pe socoteala sa carti asemenea cu unele manuscripte din veacurile al XV-lea si al XVI-lea, care dau alaturi textul slavon si traducerea romaneasca. “*Psaltirea* cu otveat”, apare astfel la 1576-7 (7085 de la Facerea Lumii), indreptandu-se de o potriva catre preoti pentru slujba, si catre toti cei cari ar fi avut dorinta de a ceti Cuvantul dumnezeiesc in limba lor. Era o intreprindere de negot, care izbuti; in curand si o *Evanghelie* slavo-romaneasca se tipari in Ardeal. Caci si altii rasarisera pentru a castiga, in acelasi timp, cu editii slavone, - ca Ungurul Lorint diacul, ucenic al lui Coresi, editorul acestei carti slavo-romanesti si al Evangheliei din Balgrad, care ceru si capata de la printul Ardealului un privilegiu de treizeci de ani, cu care se si lauda. Acesta lucra afara de orice legaturi cu Tara-Romaneasca, si el nu vrea sa stie decat de “puterea Marelui Voevod Batar Cristov”, care avea intelegere si crutare pentru vechea lege romaneasca si cartile ei sarbesti; doar intr’un frontispiciu de s’a mai pastrat un corb marunt, care aminteste tipariturile pentru Domnii munteni.